

3 Tumšais tūrisms nāves un holokausta vietu kontekstā: definīcijas, jēdzieni un izpētes virzieni

Aija van der Steina

levads

Ar nāvi saistītas vietas ir bijušas ceļotāju intereses objekts jau no ceļošanas pirmsākumiem, un šo interesi cauri gadsimtiem ir ietekmējuši tādi nozīmīgi Eiropas vēsturiskie, sociālie un kultūras procesi kā kristietība, antikvārisms un romantisms (Seaton, 1996). Interese par un ap nāvi arī mūsdienu sabiedrībā ir populāra tēma. Ar nāvi saistītas tēmas tiek vairāk izceltas populārajā kultūrā, atmiņas un piemiņas institūcijās, plašsaziņas līdzekļos, sabiedrībā un arī tūrismā (Young, Light, 2016). Mūsdienās tūristus piesaista kapsētas, kauju vietas, individuālo un masu slepkavību vietas, ar genocīdu un holokaustu saistītās vietas, vietas, kas saistās ar slavenību nāvi, liķu un galvaskausu ekspozīcijas, konfliktu zonas un bīstamās vietas, moku un spīdzināšanas vietas. Palielinās šajās vietās organizēto piemiņas rituālu, pasākumu skaits, veidojas tradīcijas (Young, Light, 2016). Jāatzīmē, ka ne vienmēr vietējā sabiedrība ir noskaņota kapu, bet jo vairāk tādu vietu, kas saistāmas ar traģēdijām, genocīdu un nācijai ne tik patīkamiem vēsturiskiem notikumiem, “atvēršanai” tūristiem. Viens no centrālajiem jautājumiem šajā diskusijā ir, no vienas puses – tūristu interese, bet, no otras, vietējo iedzīvotāju attieksme pret šo vietu iekļaušanu tūrisma piedāvājumā un to izmantošanas / patēriņa ētiskie aspekti.

Vēsturiski daudzās kultūrās nāve un jautājumi ap un par nāvi ir bijuši “tabu” tēma un arī pētījumos šī tēma tika uzskatīta marginālu. Interese un norises sabiedrībā saistībā ar nāves tēmu ir veicinājušas arī nāves izpēti no dažādu zinātņu nozaru skatupunkta, piemēram, etnogrāfijas, arhitektūras, socioloģijas, ģeoloģijas, psiholoģijas, ekonomikas, politikas un citu zinātņu (Worpole, 2003). Arī tūrisma studijās kopš gadsimta mijas ir aktuālas akadēmiskās diskusijas par nāves vietām kā tūristu piesaistēm un nāvi kā tūristu ceļošanas motīvu. Jēdziens “tumšais tūrisms” ir kļuvis par atpazīstamu zīmolu

(Stone, 2013), taču joprojām nav vienprātīgs pētnieku un nozares ekspertu vērtējums par šī jēdziena saturu un tūrisma fenomena praktiskajām izpausmēm, jo īpaši tādās tumšākajās šī tūrisma veida piesaistēs kā vietās, kas saistītas ar holokaustu.

Atsevišķas ar holokaustu un padomju perioda tumšo mantojumu saistītas vietas Baltijas valstīs ir tikušas iekļautas starptautiskajos tumšā tūrisma pētījumos, tomēr šī tēma joprojām nav pietiekami izpētīta (Wight, Lennon, 2007; Wight, 2016). Latvijā ir pieejamas arhitektu publikācijas par Brāļu kapiem (Apsītis, 1982; Gailītis, 2011), Salaspils memoriālu. Tumšā tūrisma kontekstā Vidzemes Augstskolas pētnieces Ilze Grīnfelde un Linda Veliverronena (2018) ir pētījušas Valsts drošības komitejas ēku, analizējot tās izmantošanu tumšajā tūrismā un radošumu produkta izveidē. Nāves vietu ģeogrāfiskos un kultūrainaviskos aspektus ir analizējušas Maija Rozīte un Aija van der Steina (Rozīte, van der Steina, 2020).

Šajā nodaļā tiek analizēti tumšā tūrisma teorētiskie aspekti ar holokaustu saistītu vietu kontekstā, atklājot nozīmīgākos jēdzienus un izklāstot tos piedāvājuma un pieprasījuma aspektus, kas izmantoti šī tūrisma fenomena konceptualizācijā.

Tumšais tūrisms, sarežģītais mantojums un holokausts

Tradicionāli tūrisma studijās kapu un nāves vietu apmeklēšana tikusi traktēta kā viens no kultūrvēsturiskā mantojuma tūrisma veidiem (Timothy, Boyd, 2003). Kopš A. V. (Tonija) Sītona (A. V. Seaton, 1996) raksta "*Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism*" (Tumsas vadīts: no tanatopses līdz tanatūrismam) un Malkoma Folijs (Foley) un Džona Lenona (Lennon) publikācijas "*JFK and dark tourism: A fascination with assassination*" (JFK un tumšais tūrisms: aizraušanās ar slepkavību) tūrisma studijās, pētot tūrisma vietas, kas saistītas ar nāvi, traģēdijām, katastrofām, tiek izmantoti tanatūrisma un tumšā tūrisma jēdzieni. M. Folijs un Dž. Lenons, kritiski vērtējot mūsdienu patērētājsabiedrību, tumšo tūrismu definēja kā "īstu vai komercializētu (komodificētu) nāves un katastrofu vietu prezentāciju un patēriņu (no apmeklētāju puses)" (Foley, Lennon, 1996: 198). Savukārt A. V. Sītons tanatūrismu definē kā "mantojumu, kas inscenēts / veidots ap objektiem un vietām, kuras saistītas ar nāvi, vardarbību, katastrofu un noziegumiem pret cilvēci" (Dann, Seaton, 2001: 24), atklājot, ka dažus kaujas lauku un kapsētu apmeklētājus dziļi fascinē nāve un bojāeja un viņu apmeklējuma motīvi ir saistīti ar vēlmi

pēc reālas vai simboliskas saskarsmes ar nāvi. Viens no tumšā tūrisma pētījumu pamatlicējiem un tumšā tūrisma vietnes (<https://www.dark-tourism.com/>) izveidotājiem Filips Stouns (*Philip Stone*) (2005) tumšo tūrismu definējis kā “ceļošana uz vietām, tādu objektu un izstāžu apmeklēšana, kuru galvenā tēma ir reāla vai apspēlēta nāve, ciešanas vai šķietami briesmīgi notikumi” (Hartman, 2018).

Akadēmiskajā vidē joprojām pastāv diskusija par jēdzienu “tumšais tūrisms” un “tanatūrisms” saturu un lietošanu. Tā kā 20 pētniecības gados nav izdevies pierādīt tumšo tūrisma un tanatūrisma kā atšķirīgas tūrisma formas, abi jēdzieni tiek lietoti paralēli (Light, 2017). Lai gan sākotnēji tumšais tūrisms bija attiecināms uz akadēmisku konceptu, gan akadēmiskajā, gan mediju vidē tieši šis jēdziens ieguva strauju popularitāti un pašreiz ir kļuvis par atpazīstamu jēdzienu. Taču jāatzīmē, ka joprojām pastāv pretrunīgi viedokļi par jēdzienu “tumšais tūrisms”, jo bieži tas tiek asociēts tikai ar izklaidē balstītām aktivitātēm (Ashworth, Isaac, 2015). Termins nav ar vienādu nozīmi un izpratni (konotāciju) dažādās valodās un kultūrās (Biran, Poria, 2014), trūkst empīrisku pētījumu, kas nodrošinātu pamatotu šī fenomena konceptualizāciju (Iljev, 2021). Atsevišķi pētnieki (Bowman, Pezzullo, 2009) pat ir aicinājuši pilnīgi atteikties no tumšā tūrisma jēdziena lietošanas vai lietot daudz neitrālāko apzīmējumu “tanatūrisms”. Vairāki tumšā tūrisma pieprasījuma pētījumi atklāj, ka apmeklētāju motīvi un pieredze tumšajās tūrisma vietās sakrīt ar kultūrvēsturiskā mantojuma tūrisma motīviem un pieredzi (Biran, Poria, Oren, 2011; Isaac, Cakmak, 2014; Lewis et al., 2022; Iliev, 2020), taču pastāv uzskats, ka tumšais tūrisms un tanatūrisms nedaudz atšķiras no kultūrvēsturiskā mantojuma tūrisma (Light, 2017).

Paralēli tumšajam tūrisma un tanatūrisma tūrisma studijās ienāca vēl viens jēdziens, kas saistāms ar nāves un traģēdiju vietām – disonējošais mantojums. Džons Tanbridžs (*John Tunbridge*) un Gregorijs Džons Ešvorts (*Gregory John Ashworth*) savā darbā “*Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict*” (Disonējošais mantojums: pagātnes kā konflikta resursa pārvaldība) (Tunbridge, Ashworth, 1996) uzsver, ka neatkarīgi no mēroga, konteksta un vietas visās kultūras mantojuma formās ir novērojama disonanse. Disonanse ir novērojama komodifikācijas, tūrisma produktu veidošanas, satura interpretācijas un komunikācijas procesā, tāpēc autori piedāvāja izmantot atšķirīgas stratēģijas, balstoties uz apmeklētāju motīviem, kuri ir atšķirīgi upuriem, vainīgajiem, vairāk vai mazāk iesaistītajiem jeb “malā stāvētajiem”. Vieniem var būt svarīga šo notikumu un vietu publiska atzišana, citiem – to izdzēšana un aizmirstāna šķiet labākā pieeja, lai dzīvotu tālāk (Samuels, 2015). Šārona Makdonalda

(Sharon Macdonald) atzīmējusi, ka sarežģītākais aspekts ir tieši saistīts ar tiem “malā stāvētājiem”, viņu klusēšanu un noskatīšanos, kā tika pastrādāti noziegumi (Macdonald, 2015).

Uzsverot tumšā tūrisma vietu komplekso, sarežģīto dabu un pretrunīgo vēstures interpretāciju, pētnieki, izzinot šo fenomenu, lieto arī apzīmējumus “sāpju un kauna vietas”, “sarežģītais mantojums” (Logan, Reeves, 2008), “vietas ar aizēnotu vēsturi” (Hartmann, 2014), “traumas ainavas” un “nāves ainavas” (Roberts, Stone, 2014), “sensitīvais mantojums” (Magee, Gilmore, 2015).

Avitala Bairana, Janivs Porija un Džila Orena (*Avital Biran, Yaniv Poria, Gila Oren*) (2011), pētot apmeklētāju motīvus Aušvicas-Birkenavas memoriālā, holokausta vietu apzīmēšanai lietoja terminu “tumšais mantojums”, atklājot, ka apmeklējums nav saistīts ar nāves pieredzējuma motīviem, bet tas sakrīt ar tādiem kultūras mantojuma vietu apmeklējuma motīviem kā atcerēšanās un izglītošanās.

Lai arī tumšais mantojums nav jauna koncepcija mantojuma studijās, tās pirmsākumi meklējami tieši tumšā tūrisma pētniecībā (Thomas, Herva, Setsonen, Koskinen-Koivisto, 2019). Ērika Koskinena-Koivisto (*Eerika Koskinen-Koivisto*) (2016: 24) tumšo mantojumu definē kā “mantojumu, ko veido vairāki radnieciski koncepti, kas saistīti ar tumšiem, šausmīgiem, sarežģītiem un pat sāpīgiem kultūras mantojuma elementiem, tostarp sarežģīto mantojumu un tumšo tūrismu (vai tanatūrismu)”. Tumšā mantojuma studijas koncentrējas uz vēstures mantojumu, kas saistīts ar negatīvām, nepatīkamām vēstures liecībām / notikumiem, kuriem ir ietekme un vērtība mūsdienās. Galvenais pētnieku jautājums tumšā mantojuma kontekstā ir, kā un kāpēc cilvēki izvēlas pievērsties aspektiem, kas saistīti ar notikušiem konfliktiem, nāvi un ciešanām, jo dažādām sabiedrības grupām var būt atšķirīga izpratne / viedoklis par šiem aspektiem, atkarībā no to iesaistes / lomas konkrētajos notikumos, laika distances un varas hierarhijas (Thomas, Herva, Setsonen, Koskinen-Koivisto, 2019: 1). Autori uzsver, ka tumšā mantojuma koncepts ļauj pārliecināties par mantojuma vērtību – jeb novērtēt, “kā un kāpēc pagātne mūsdienās ir nozīmīga”, kas ir atšķirīga pieeja tradicionālajai monumentālā un estētiski patīkamā mantojuma izpratnei (Thomas, Herva, Setsonen, Koskinen-Koivisto, 2019: 1).

Tumšā mantojuma sarežģītība ir skaidrojama ar neviennozīmību un pretrunīgumu tā uztverē, interpretācijā un attieksmē pret to. Dažādas sabiedrības grupas vienas un tās pašas vietas, vienus un tos pašus pagātnes notikumus uztver atšķirīgi, arī viņu uzvedība šo vietu kontekstā ir atšķirīga. Tēmas sarežģītību, komplicētību un starpdisciplināro raksturu vislabāk raksturo F. Stouns (2013: 308): “Tumšais tūrisms ietver arī disonējoša mantojuma,

selektīvi noklusētas, politiskas un ideoloģiskas, iedomātas un iztēlotas vietas, un šīs vietas ir cieši saistītas ar to interpretāciju un nozīmi.”

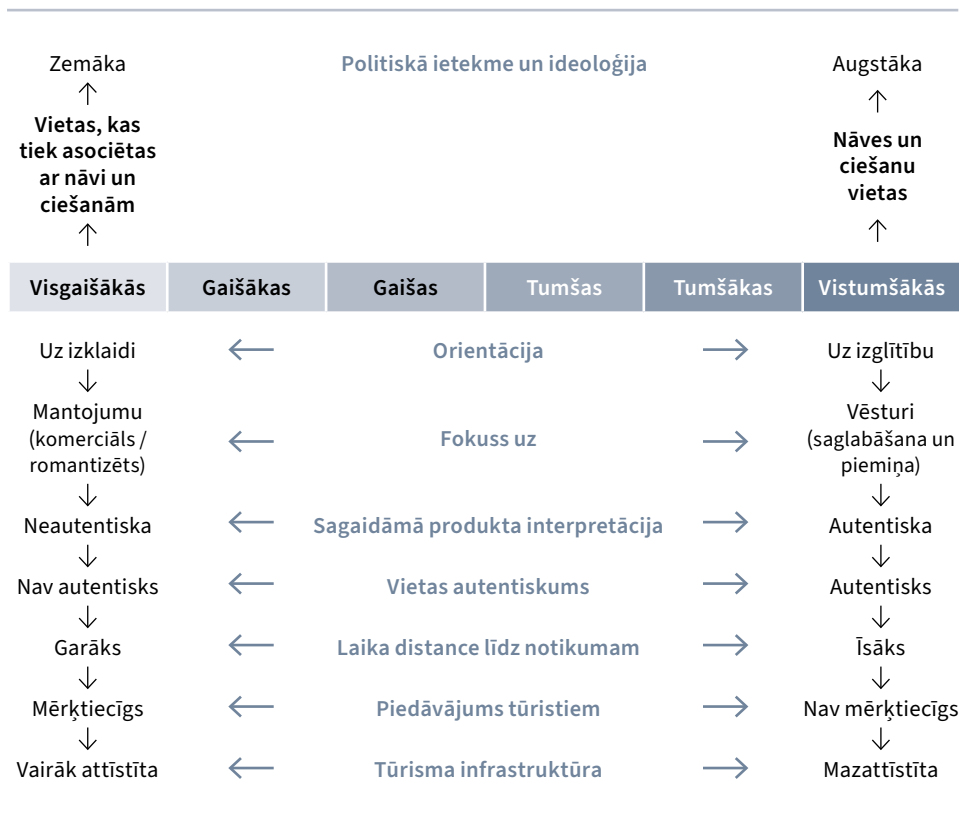
Arī tumšā mantojuma jēdziens joprojām tiek uzskatīts par nepietiekami definētu un nevienprātīgi interpretētu. Kultūras un lingvistiskās atšķirības dažādās valodās un Rietumu kultūras telpā ietekmē viena vai otra jēdziena lietošanu, jo tas ir atkarīgs no jēdziena “tumšs” konotācijas (Hartmann, 2014).

Lai arī holokausta vietas ir bieži pētītas tumšā tūrisma kontekstā (Light, 2017), tomēr pastāv atšķirīgi viedokļi par to, kā tūrisma fenomens tajās apzīmējams. Piemēram, Daniels Reinoldss (*Daniel Reynolds*) izvairās no tumšā tūrisma termina lietošanas, jo uzskata holokausta laikā pastrādāto noziegumu apzīmēšanu ar “tumšiem” par eifēmismu. Viņš norāda, ka tumšā tūrisma studijās netiek ņemti vērā tie faktori, kas ietekmējuši ar holokaustu saistītu vietu attīstību mūsdienās, piemēram, aukstā kara beigas, kas padarīja ceļošanu uz holokausta vietām iespējamu, kā arī holokausta liecinieku un cietušo aiziešanu mūžībā (Hartman et al., 2018: 275).

Tumšā tūrisma veidi

Tumšā tūrisma konceptualizācijai sākotnēji tika izmantota uz piedāvājumu vērsta pieeja, pētniekiem mēģinot tipoloģizēt nāves, traģēdiju un ciešanu vietas pēc tās tumšuma pakāpes atkarībā no atrašanās vietas autentiskuma. Tika šķirtas primārās vietas, kuras atrodas reālajā nāves vai nozieguma vietā, un sekundārās vietas, kas parasti neatrodas tieši nozieguma vai ciešanu vietās, bet tiek asociētas ar nāvi un ciešanām (Lennon, Foley, 1999; Miles, 2002). Nozīmīgu ieguldījumu tumšā tūrisma studijās ir devis Filips Stouns, piedāvājot konceptuālu “Tumšā tūrisma spektru” ietvaru tumšā tūrisma produktu pozicionēšanai, balstoties uz atšķirīgu vietu “tumšuma” intensitāti un tūrisma produkta raksturojošiem aspektiem. Produktu raksturošanai viņš izmantoja tādas raksturlielumus kā vietas funkcijas, autentiskuma līmenis, laika distance no vēsturiskajiem notikumiem, tūrisma infrastruktūra u. c. (Sk. 3.1. attēlu)

F. Stouns tumšajā tūrisma spektrā šķir septiņus tumšā tūrisma produktus (uzsverot, ka tumšākās no tumšā tūrisma vietām netiek mērķtiecīgi veidotas kā tūrisma produkti) – tumšās “izklaides fabrikas”, tumšās izstādes, tumšie pagrabī / cietumi, tumšās atdusas vietas, tumšās svētvietas, tumšās konfliktu vietas, tumšās genocīda nometnes (Stone, 2006: 152–157). Gaišākajā spektra galā izvietojas Drakulas pils Rumānijā, bet tumšākajā – Aušvicas-Birkenavas memoriāls. Jāatzīmē, ka mantojuma studijās, kurās tumšais tūrisms ir kļuvis par neatņemamu sastāvdaļu, uz tumšo tūrisma attiecina tieši

3.1. attēls. Tumšā tūrisma spektrs (pēc Stone, 2006: 151)

tumšāko spektra daļu (Roberts, 2018), kuram ir nozīmīga loma un atbildība sabiedrības izglītošanā.

Ar holokaustu saistītās vietas ir “tumšākās” vietas visā tumšā tūrisma spektrā. Tās ir orientētas uz izglītību, vietu saglabāšanu un piemiņu, uz autentisku produkta interpretāciju un ir saistītas ar politiskām interesēm un ietekmi (Stone, 2006). Holokausta tūrisma var pieredzēt faktiskā holokausta norises vietās (primārās) vai sekundārās vietās, kas atrodas citur, bet ir saistītas ar holokaustu (Miles, 2002). Eriks H. Koens (*Erik H. Cohen*) tumšo vietu tipoloģizāciju papildināja ar *in populo* vietām, “kas iemieso un izceļ stāstu par cilvēkiem, kurus piemeklēja traģēdija” (2011: 194), kā piemēru minot “*Yad Vashem*” Izraēlā, kas uzskatāma par autentisku (primāru) ar holokaustu saistītu vietu.

Rudi Hartmans (Hartmann, 2018: 498–500) norādījis, ka pēdējos gados ir izveidojušies dokumentāciju centri vietās, kas ir saistītas ar holokausta pāridarītājiem, piemēram, Hitlera dzīvesvietas vai ar Nacistu partiju saistītas

vietas. Autors piedāvā modeli, lai kategorizētu upuru / pāridarītāju vietas pēc atpazīstamības līmeņa un saistību ar holokausta upuriem vai pāridarītājiem. Gan ar upuriem, gan pāridarītājiem saistītās vietas var iedalīt gan tādās, kas ir starptautiski zināmas, gan tādās, kas ir aizmirstas vai pamestas novārtā (upuru vietas), vai arī tādās pāridarītāju vietās, kuras nav pieejamas.

Līdz šim mazāk pētītas ir vietas, kas veltītas ebreju glābējiem holokausta laikā. Lai arī pamatā šīs vietas ir saistītas ar traģiskiem notikumiem, šo cilvēku varonības atcerēšanās un piemiņa asociējas ar pozitīvo, un tām ir pozitīva mantojuma vērtība. Pēdējā desmitgadē šādi muzeji, memoriāli ir atklāti Polijā, Čehijā, Latvijā. Sofija Voicicka (*Zofia Woycicka*) šādu muzeju rašanos raksturo kā daļu no atmiņas globalizācijas procesa, kurā, neskatoties uz kosmopolītisko holokausta atmiņu, atcerēšanās un piemiņas funkcijas un formas dažādās valstīs atšķiras (Woycicka, 2019). Savukārt Arturs Šostaks (*Arthur B. Shostak*) norāda, ka nepieciešama holokausta memoralizācijas pārstrukturēšana, iekļaujot atmiņā ne tikai stāstus par piedzīvotajām šausmām, bet arī par varonību un savstarpējo palīdzību (Shostak, 2017).

Autentiskuma un ētikas aspekti sarežģītā mantojuma izmantošanā

Pirmajā tumšā tūrisma studiju desmitgadē pētnieki pievērsās ētikas dabas jautājumiem, kas bija saistīti gan ar to, cik akceptējama un atbilstoša ir tumšā mantojuma vietu piedāvāšana tūristiem (Clark, 2014). Analizēja, kā šīs vietas tiek prezentētas un interpretētas tūristiem, kritiski atklājot komercializācijas (komodifikācijas) procesa negatīvos aspektus un satura jeb vēsturiskās patiesības (korektuma) un atrašanās vietas autentiskuma jautājumu (Foley, Lennon, 1997; Cole, 2000; Lennon, Foley, 1999; Wang, 1999; Wight, Lennon, 2007; u. c.). Dž. Lenona un M. Folijs (Lennon un Foley, 2000) ieskatā, komodifikācijai pārvēršot holokausta vietas patēriņa produktos, tos rekonstruējot vai veicot citus pārveidojumus, lai saglabātu vai paplašinātu pieejamību, tūristu pieredze nav vairs autentiska. Savukārt Daniels Reinoldss (*Raynolds*), kritiski vērtē reālu iespēju piedāvāt tīri vēsturiski autentisku pieredzi holokausta vietās, pateicoties dažādām izmaiņām, ko ir radījis laiks, un uzsver, ka šo vietu apmeklētāji nav nekritiska patērētāju masa, bet spēj atpazīt neautentiskuma izpausmes (Raynolds, 2016). Džons Lenons (Lennon, 2017) ir atzinis, ka vietu un notikumu kvalitatīva interpretācija rada gandarījumu un patiesu izglītojošu pieredzi, bet norāda arī uz “selektīvās interpretācijas” problēmu daudzās tumšā tūrisma vietās. Viņš raksta, ka dažkārt nepieciešams risināt ētiskos un

vēstures naratīva selektivitātes jautājumus, jo bieži vien apmeklētājiem piedāvā iespēju iepazīt tikai nācijas pagātnes pozitīvo vēsturisko interpretāciju.

Kritiski tiek vērtēta arī izglītojošās funkcijas un izklaides aspektu apvienošana un kompromiss par labu izklaidei (Sharpley, Stone, 2009). Piemēram, Tims Kols (*Tim Cole*) (2000) norāda uz holokausta vietu “disnejlendizāciju”, ko rada Aušvicas komercializācija un komodifikācija.

Diskusijas akadēmiskajā vidē ir radījis arī tas, ka tumšā mantojuma vietu interpretācijā uzsvars tiek likts uz emocionālas, nevis kognitīvas jeb mācīšanās pieredzes radīšanu, ka jāraugās, kā interpretēt sensitīvus jautājumus, lai izvairītos no sensācijas radīšanas (Light, 2017: 291).

Nenoliedzami, ka tumšā mantojuma vietu mārketinga komunikācijā un interpretācijā ienāk digitālās tehnoloģijas. Tiek izmantotas tādas tehnoloģijas kā virtuālā, papildinātā, iesaistošā realitāte u. c. Tehnoloģijas maina tūristu uzvedību, piemēram, meklējot informāciju par vietām, fiksējot savu pieredzi uz vietas viedtālrunī, uzņemot pašbildi jeb selfiju vai daloties ar iespaidiem sociālajos tīklos. Šāda tūristu uzvedība ir radījusi ētiskas dabas diskusiju ne tikai akadēmiskajā vidē, bet arī sabiedrībā. Kā piemērs te minams Šahaka Šapiras (*Shahak Shapira*) projekts “*Yolocaust*”, kas pievērta uzmanību pašbildes uzņemšanas kultūrai holokausta vietās (BBC, 2017). Tajā pašā laikā K. Vaits atzīst, ka pašbildes ir kļuvušas par neatņemamu un normālu pašizteiksmes formu, it īpaši jauniešu vidū.

Dankans Laits (*Duncan Light*) līdzšinējās akadēmiskās diskusijas, kas saistītas ar tumšā tūrisma ētiskajiem aspektiem, vērtē kā tādas, kas rada vairāk jautājumu, nevis atbilžu, kas atklāj kritiskus aspektus, nevis piedāvā konceptuālus modeļus un praktiskus risinājumus (Light, 2017).

Tumšā tūrisma pieprasījuma aspekti: apmeklējuma motīvi, pieredze un tās izpausmes

Tumšā tūrisma konceptualizācijas pirmsākumos uzmanība galvenokārt tika pievērsta piedāvājuma aspektiem, novārtā atstājot pašus tūristus. Uz pieprasījumu balstītā tumšā tūrisma konceptualizācijas mēģinājumi galvenokārt tika saistīti ar pētījumiem par tūristu motivāciju, pieredzi un uzvedību (Ashworth, Hartman, 2005; Asworth, 2008; Biran, Poria, 2011; Cohen, 2011; Zhang et al., 2016), emocionālām dimensijām (Buda, 2015; Buda et al., 2014; Ashworth, Isaac, 2015; Nawijn et al., 2016), tumšā tūrisma politiskajām dimensijām – saistību ar kolektīvo atmiņu un nacionālo identitāti (Best, 2007; Stone, 2012). Nereti šajos pētījumos tika izmantotas ar holokaustu saistītas vietas,

piemēram, Aušvicas-Birkenavas un Būhenvaldes memoriāls, Annes Frankas māja un citu vietu studijas.

Džons Bičs (*John Beech*) holokausta vietu apmeklētājus iedalījis divās pamatgrupās. Pirmo veido tie, kuriem ir personīga saikne / piesaiste vietai (holokaustā izdzīvojušie, aculiecinieki, viņu radinieki vai tie, kuri identificē sevi ar šo mantojumu). Otru grupu veido tūrisma galamērķa tradicionālie apmeklētāji. Autors šķir ceļojumu primāros un sekundāros motīvus. Ar sekundāro motīvu šādās vietās ierodas ceļotāji, kuri galamērķī ir ieradušies citu motīvu – visbiežāk atpūtas motīvu vadīti, bet, ierodoties galamērķī, ir radusies motivācija apmeklēt arī ar holokaustu saistītu vietu. (Beech, 2000) Tumšā tūrisma pētījumos viens no visbiežāk minētajiem apmeklējuma motīviem ir vēlme iepazīt un izprast pagātnes notikumus (Light, 2017).

Apmeklētājiem, kuriem ir personīga saikne ar holokausta vietu, ir lielāka interese emocionālā pieredzējumā un izjūtās, kas saistītas ar savas nācijas mantojumu un identitāti. Konvencionālie tūristi šīs vietas apmeklē galvenokārt tādēļ, lai gūtu izglītojošu pieredzējumu (Biran, Poria, Oren, 2011). Džefrijs Podošens (*Jeffrey S. Podoshen*) (2017: 351) holokausta vietu apmeklējuma motīvāciju apkopojumā atklāj ļoti plašu spektru. Viņš izdala tādas motivācijas kā laicīgs rituāls, identitātes apliecinājums un etnisko sakņu meklējumi, atmiņu svētceļojums, kultūras piemiņa, izglītība, pašizpratne, zināšanas un piemiņa, izpratnes stiprināšana, sakrālu jūtu izraisīšana, vēstures faktu noskaidrošana, holokausta norises pierādījumu iegūšana, ciešāka saikne ar vietu un mantojumu, meklētas interpretācijas ieguvumi un nāves pārdzīvojums. Empīriski pētījumi holokausta vietās atklāj, ka apmeklētāju motivācija ir dažāda un cieši saistāma ar kultūrvēsturiskā mantojuma apmeklējuma motīviem. Tā sniedzas tālāk vai pat pilnīgi nav saistīta ar aizraušanos ar nāvi vai tās fascinējumu (Biran, Poria, Oren, 2011; Isaac, Cakmak, 2014; Lewis et al., 2021). Pētījumi arī liecina, ka šādu vietu apmeklētāji sevi neuzskata par tumšajiem tūristiem (Light, 2017).

Joprojām maz ir pētīts, kāpēc daļa cilvēku izvairās no tumšā mantojuma vietu apmeklēšanas (Iliev, 2020). Piemēram, daudzi ebreji ir gatavi upurēt ieguvumus no vēsturisko vietu apskates un nedodas uz holokausta vietām, un tā, iespējams, demonstratīvi vērstos pret atsevišķām nācijām un to iedzīvotājiem (Podoshen, Hunt, 2011: 1336). Arī antisemitisma izpausmes Eiropā veicina ebreju pēcteču izvairīšanos no holokausta vietu apmeklēšanas, un šī tendence nākotnē varētu pieaugt (Podoshen, 2017). Lai arī bieži tiek pārstāvēts viedoklis, ka rituāla un piemiņas motīvs ir saistīts ar ebreju kopienas kolektīvo atmiņu, Aleksandrs Kreigs Vaitis (*Alexander Craig Wight*) atzīmē, ka šie motīvi ir nozīmīgi arī tajās apmeklētāju grupās, kurās holokausts ir arī viņu

kolektīvās atmiņas sastāvdaļa (Wight, 2020). Holokaustam kļūstot par kopēju Eiropas atmiņu, tiek apvienota valstu vēsture, un izvirzās ētisks pienākums nākotnē atcerēties un runāt par šīm tumšajām vēstures lappusēm (Diner, 2007 citēts Assmann, 2010: 100).

Ja holokausta vieta publiskajā kultūrā ir ikoniska, piemēram, Aušvicas-Birkenavas memoriāls Polijā vai Annes Frankas māja Amsterdamā, tā kļūst par starptautiski pazīstamu nāves un neželības simbolu. Šāda atpazīstamība var kļūt par vietas apmeklējuma motīvu, lai apskatītu reālu holokausta vietu un iegūtu autentisku pieredzi (Wight, 2020).

Janivs Porija (*Yaniv Poria*), tipoloģizējot apmeklētāju pieredzes mantojuma vietās, balstījies uz pienākumu to apmeklēt, uz tūrista gaidām, mantojuma uztveri un attieksmi pret interpretāciju. Viņš piedāvā četras “jā- pieredzes”: jāredz, jājūt, jāmācās un jāattīsta. (Poria, 2013)

Iepriekš pieminēto ikonisko vietu apmeklēšanas motīvu var attiecināt uz “obligāti jāredz” pieredzi. Parasti šādu apmeklējumu galvenais mērķis ir noskaidrot, kāpēc šī vieta ir obligāti jāredz. Tāpēc tūristi nav ieinteresēti dziļākā emocionālā vai kognitīvā pieredzē, viņu zināšanas par vēsturiskajiem notikumiem ir vājas vai to nav vispār, taču viņi ir gatavi tērēt savu laiku un naudu, lai iepazītu šo reālo vietu, objektus un artefaktus. Svarīga loma šādos gadījumos ir vietas objektīvam autentiskumam un estētikai (Poria, 2013: 348).

Mācīšanās pieredze balstās uz tūristu izjūtu, ka viņiem mantojuma vietā ir jāmācās, ne tikai to apskatot, bet arī mācoties no ar to saistītajiem vēsturiskiem notikumiem, uzzinot kaut ko jaunu apmeklētājā vietā. Galvenais, lai tūristam tur būtu interesanti, izklaidējoši, lai veicinātu viņa emocionālu iesaisti. Parasti šie tūristi ir ar zināšanām par vietas / objekta vēsturi, bet šo mantojumu neuzskata par savu. Tāpēc viņiem ir zema vai pat nav emocionālās saiknes ar vietu. Šie apmeklētāji vairāk ir ieinteresēti mācīšanās pieredzē, un vietas autentiskums nav noteicošais faktors (Poria, 2013: 349).

Minētais autors pieredzi izjūtu līmenī raksturo ne tikai ar vēlmi bagātināt savas zināšanas, bet arī gūt emocionālu pieredzi. Emocionālās pieredzes veidošanā būtiska loma ir tieši interpretācijai, jo apmeklētājs sagaida, ka piedāvātais stāsts un interpretācija radīs spēcīgas emocijas. Apmeklētājiem var būt, bet var arī nebūt saiknes ar mantojumu. Reizēm apmeklētāji var sajust pienākumu parādīt šīs emocijas (Poria, 2013: 349). Refleksijas sociālajos medijos varbūt īpaši noderīgas objektu / vietu pārvaldītājiem, plānojot interpretācijas stratēģijas un ekskursijas (Wight, 2020).

Personīgās izaugsmes, attīstības pieredzes gadījumā mantojuma vietas apmeklētāji sagaida, ka šī pieredze ietekmēs vai pat mainīs viņu dzīvi, stiprinās viņu identitāti, vērtību sistēmu un ideoloģisko pārliecību. Tūristi pazīst

vietu un tās mantojumu, tāpēc šie tūristi mantojumu uztver vairāk par savu nekā par citu grupu mantojumu (Poria, 2013: 349).

Pētījumiem par tūristu pieredzi un uzvedību tumšā mantojuma vietās zinātnieki ir pievērsušies tikai pēdējos gados. Visbiežāk ir pētīti emocionālās un kognitīvās pieredzes aspekti (Rajasekaram et al., 2022). Jebkurš tumšā tūrisma vietu apmeklējums ir saistīts ar emocionālu spriedzi (Stone, 2018), un tūristi pat sagaida, ka apmeklējums viņiem radīs emocionālu reakciju (Poria, 2013). K. Vaita (2020) pētījumā par emocionālo pieredzi vietās, kas saistītas ar holokaustu, visbiežāk aprakstītās emocijas ir lielas skumjas, pārdomas, empātija pret holokausta upuriem. Autors atzīmē, ka emocionāli negatīvu reakciju var izraisīt arī citu apmeklētāju uzvedība, kas visbiežāk ar saistāma ar pašfoto uzņemšanu.

Lai gan tumšais mantojums asociējas ar negatīvām emocijām, šo vietu apmeklēšana izraisa arī pozitīvas jūtas (Biran et al., 2011) – cerību, lepnumu, mīlestību, pateicību u. c. Pētījumā par apmeklētāju emocijām Aušvicas nāves noietnē Džila Orena, Amirs Šani (*Amir Shani*) un Janivs Porija (2021) atklāja, ka apmeklētāji tumšā mantojuma vietās piedzīvo vienlaikus pozitīvu un negatīvu emociju kopumu. Minētie autori uzskata, ka arī negatīvām emocijām ir būtiska loma pieredzes kvalitātē, ka arī tās var būt nozīmīgs piesaistes faktors, jo apmeklētāji ir gatavi šādām emocijām.

Izglītošanās un mācīšanās pieredze ir viena no biežāk sastopamajām kognitīvajām pieredzēm, bet joprojām trūkst pētījumu par to, cik tā apmeklētājiem bijusi veiksmīga (Light, 2017). Daudzi autori ir uzsvēruši interpretācijas kritisko lomu pieredzes veidošanā (Light, 2017). Kreigs Vaitis (Wight, 2020), analizējot tūristu atsauksmes sociālajos medijos par pieredzi holokausta vietās, atklāja, ka tūristu pieredzējums holokausta vietā ļoti lielā mērā ir atkarīgs no kompleksām apmeklētāju gaidām, kuras balstītas uz iepriekšējo saskarsmi ar holokausta tēmu, visbiežāk popkultūras vidē. Grāmatas, filmas, televīzijas raidījumi bieži veido emocionālo fonu un skaidru priekšstatu, ko apmeklētājs no konkrētās vietas sagaida. Autors uzsver, ka holokausta vietas veicina apmeklētājā aktīvu atmiņas procesu, kas iesaista subjektu refleksijās par politiku un sabiedrību un liek pārdomāt holokaustu caur tagadnes prizmu (Wight, 2020).

Tumšāko tūrisma vietu apmeklētāju subjektīvā pieredze ir raksturota kā provokatīvākas, dziļākas, vērtīgākas (arī no patērētā laika viedokļa), ar lielāku iespēju, ka tās tiks rekomendētas arī citiem (Lacanieta et al., 2020). Ieteikumi, atkārtota atgriešanās, citu līdzīgu vietu apmeklēšana un vietas popularizēšana ir visbiežākās tumšā mantojuma vietu apmeklētāju atbildes uz jautājumu par pieredzēto. Neatbildēts ir jautājums par to, vai, panākot

emocionālu reakciju, ir lielāka ietekme uz apmeklētāju attieksmi pret mūsdienu politiskajiem, sociālajiem un filozofiskajiem jautājumiem (Ashworth, Isaac, 2015). Rokšana Madži (*Roxanna Magee*) un Odrija Gilmore (*Audrey Gilmore*) atzīmē, ka, ņemot vērā tumšā mantojuma vietu daudzslāņaino nozīmi, pārvaldības prioritātes, apmeklētāju atšķirīgo izcelsmi un perspektīvas, izziņas un emociju apvienojums tajās var radīt neparedzētu vērtību individuālā līmenī un laika gaitā dot ieguldījumu plašākā sabiedrības kontekstā (Magee, Gilmore, 2015: 915). Autores arī atzīmē, ka galvenie uzdevumi, kas jārisina “jūtīgu” kultūras mantojuma objektu apsaimniekošanas jomā, ir šo objektu autentiskuma un sākotnējo mērķu saglabāšana. Vienlaikus nepieciešams veidot tos par nozīmīgām un mūsdienu apmeklētājiem piemērotām vietām, kurās galvenā uzmanība tiek pievērsta apmeklētāju mācīšanās procesam, pārdomām un tādējādi tiek nodrošināta vide kopradei un dzīvi un uzskatus mainošai pieredzei.

Anna Farmaki (*Anna Farmaki*) (2013) uzskata, ka tumšais tūrisms ir jāskata pieprasījuma un piedāvājuma apvienojumā. Pieprasījumu ietekmē gan tādi faktori kā vietas raksturlielumi, atrašanās vieta un pieejamība, vispārējā un tūrisma infrastruktūra, pieejamā informācija par tumšo mantojumu, laika periods līdz vēsturiskajiem notikumiem, gan arī tūristus raksturojošās pazīmes – tautība, solidaritāte ar cietušajiem un zināšanu līmenis. Jāatzīmē, ka tumšā tūrisma motīvi, pieredzes un reakcijas dažādās vietās un dažādiem apmeklētājiem ir ļoti atšķirīgas, tāpēc tās ir neiespējami unificēt.

Lordžene Smita (*Laurajane Smith*) (2021) atklāj, ka tūristu (īpaši ārvalstu) interese par tumšā mantojuma vietām ir lielāka nekā par nacionālajam nara-tīvam patīkamo mantojumu, ka viņi ir kritiskāki pret šīm vietām. D. Reinoldss (Raynolds, 2016) kritiski vērtē to, ka tumšā tūrisma konceptualizācijas mēģinājumos tūristi tiek portretēti kā nekritiska patērētāju publika, kas ieinteresēta masu izklaidē. Viņš uzsver, ka holokausta vietu apmeklētājs tādējādi tiek padarīts par unificētu subjektu, kas nav diferencēts pēc tautības, apmeklējuma motīviem un zināšanu līmeņa par holokaustu. Pretēji iepriekšminētajam holokausta tūristi izceļas ar kritisku pašrefleksiju, viņi spēj kritiski novērtēt pieredzējuma autentiskumu, iesaistīties diskusijā par traģisko notikumu interpretāciju.

Džefrija Podošena (*Jeffrey Podoshen*) (2017) skatījumā holokausta tūrisma pieprasījums līdz šim ir uztverts kā nemainīgs, statisks, bet mūsdienu mainīgajā pasaulē pieprasījuma izmaiņas tādu faktoru ietekmē kā dzīvo atmiņu izžušana par holokaustu, holokausta noliegšanas tendences pieaugums, radikālā islāma attīstība, migrācijas tendences Eiropā un nacionālisma uzplaukums, veicina antisemitismu, kura dēļ holokaustā cietušo un bojāgājušo pēcteči var izvairīties no holokausta vietu apmeklēšanas.

Tumšā tūrisma vietu pārvaldība kolektīvā mantojuma kontekstā

Tumšā tūrisma vietās ne tikai atšķirīgie apmeklētāju motīvi, uztvere un pieredzes liek izvēlēties holistiskas un sensitīvas vadības pieejas (Magee, Gilmore, 2015), bet arī atšķirīgie viedokļi dažādās sabiedrības grupās par šiem traģiskajiem notikumiem un attieksmē pret tiem. Upuru, pāridarītāju un līdzskrējēju / vienaldzīgo attieksme pret vienu un to pašu vietu atšķiras (Tunbridge, Ashworth, 1996). Spriedze var parādīties arī starp konkurējošām grupām, kuras vēlas izmantot holokausta vietas saviem naratīviem (Podoshen, 2017). Ņemot vērā tumšā tūrisma vietu politisko un ideoloģisko ietekmi (Stone, 2006), tās ir nepieciešams skatīt plašākā sociālā un politiskā, ne tikai tūrisma kontekstā (Roberts, Stone, 2014). Pretrunīgi viedokļi sabiedrībā var rasties par šo vietu izmantošanu un attīstību, tāpēc svarīgi ir saprast šī mantojuma funkcijas kolektīvajā mantojumā (Roberts, Stone, 2014). Tumšais tūrisms ir cieši saistīts ar plašāku piemiņas politiku (Seaton, 2009), un daudzām tumšā tūrisma vietām ir nozīmīga loma nacionālajā kolektīvajā atmiņā (Allar, 2013). Tāpēc paralēli studijām vēstures, politikas zinātnes, kultūras ģeogrāfijas, atmiņas un mantojuma studijās un antropoloģijā, kas pēta kolektīvās atmiņas būtību un tās saistību ar nacionālo identitāti, tūrisma studijās ienākuši pētījumi par tūrisma lomu atmiņas veidošanā (Light, 2017). Saikne starp tumšo tūrismu un atmiņu atklājas Pitera Tārlova (*Peter R. Tarlow*) (2005: 48) definējumā, kurš došanās uz traģēdiju un nozīmīgām nāves vietām apzīmē kā procesu, “kas turpina ietekmēt mūsu dzīvi”.

Laika gaitā atsevišķas nāves, ciešanu vietas kļūst par piemiņas vietām, bet vēlāk šīs sarežģītā mantojuma vietas kļūst par mantojuma vietām un pat piesaista tūristus (Convery, Corsane, Davis, 2014). Pētījumi atklāj, ka ar traģēdijām un vardarbību saistītas vietas, kas iekļaujas nacionālajā naratīvā, izmantojot politisku atbalstu, var kļūt par tūristu piesaistēm (Beech, 2009; Sharpley, 2009). Pretēja situācija var veidoties gadījumos, ja nacionālajā naratīvā “neierakstās” konkrēti traģiski notikumi un vietas, un kolektīvā atmiņa tos labprātāk “aizmirst” (Tunbridge, Ashworth, 1996). Šādos gadījumos tūrisma aktivitātes politiski netiek atbalstītas, var pat veidoties disonanse starp tūristu un vietējo kolektīvo atmiņu. Šārona Makdonalda (*Sharon Macdonald*) (2015) atklāj, ka mūsdienās Rietumu kultūrā tumšā, sarežģītā, nācijai ne vienmēr “patīkamā” mantojuma atklāšana, komunicēšana ir kļuvusi par nacionālās identitātes stiprināšanu, nevis, kā iepriekš uzskatīts, negatīvi ietekmējošu faktoru. Tāpēc nākotnē atvērta komunikācija par vēsturiskām traģēdijām vairs netiks uzskatīta par nācijas tēlu graužošu, bet tieši pretēji – par pozitīvu tēlu veidojošu faktoru.

Jāatzīmē, ka joprojām pastāv aktīva akadēmiskā diskusija par to, kāda ir tumšā tūrisma loma vietējos atmiņas un nacionālās identitātes veidošanas, tai skaitā atcerēšanās / aizmiršanas un savstarpējā izlīguma procesos (Light, 2017).

Roberts F. Stouns (2014) un R. Hartmans (2014) kā atbilstošu tumšā mantojuma vietu attīstības procesa modelēšanai piedāvā Keneta Fūta (*Kenneth E. Foot*) (Foot, 2009: 38–39, citēts no Hartmann, 2014) modeli. Tas saistīts ar vardarbību un traģēdiju saistīto vietu attīstības virzieniem un procesiem: 1) vietas aizmiršanu, kurā notiek aktīva pierādījumu “izsvīturošana”, jo īpaši par šokējošiem un nācijai kauna pilniem notikumiem; 2) vietas izlabošana jeb “tiek risināts tas, kas bijis nepareizi” – vieta tiek “labota” un izmantota; 3) vietas iezīmēšana, kurā vieta vai objekts ir iezīmēts, jo ir saistīts ar nozīmīgiem vēsturiskiem notikumiem; 4) “svētvietas statusa” iegūšana, kurā vieta / objekts ir izcelts vidē un veltīts personas, grupas vai notikuma piemiņai. Tiek atzīts, ka vietas stāvoklis nav statisks, tā nozīme laika un dažādu faktoru ietekmē var mainīties. Nozīmīga loma šajā procesā ir vēsturiskiem, kultūras, politiskiem faktoriem, atmiņu un piemiņas politikai un dažādu iesaistīto pušu interesēm. Var paiet pat gadsimts, līdz vieta, kas saistīta ar vardarbību un traģēdiju, kļūst par publisku atmiņu institūciju, “ko vienlīdz var apmeklēt un apmeklēs gan grupas, kas ir saistītas ar vēsturiskajiem notikumiem, gan arī grupas, kas ar tiem nav saistītas” (Hartman, 2014: 175).

Viens no mazāk pētītajiem virzieniem tumšā tūrisma studijās ir tumšā tūrisma pārvaldība. Pētījumi vairāk fokusējušies uz konceptuālu pieeju, bet tie nepiedāvā praktisku ietvaru un vadlīnijas tumšā tūrisma vietu un objektu pārvaldībai (Light, 2017). Pētījumi dažādās tumšā tūrisma vietās atklāj, ka galvenie izaicinājumi šo vietu pārvaldībā ir: līdzsvara nodrošināšana starp saglabāšanu un autentiskumu (Lennon, Foley, 2000; Hartmann, 2005); līdzsvara nodrošināšana starp piemiņas, izglītošanas mērķiem un apmeklētājiem atbilstoša pakalpojuma veidošanu (Magee, Gilmore, 2015); disonanses un iespējamo konfliktu novēršana starp dažādiem apmeklētāju segmentiem ar atšķirīgu izpratni par vēsturiskiem notikumiem un vietām (Ashworth, Hartmann, 2005). Galvenais pārvaldības (makrolīmenis) un vadības (mikrolīmenis) uzdevums ir tieši novērst disonansi un konfliktus, kas var rasties starp dažādām ieinteresētām vai iesaistītām grupām (Ashworth, Hartmann, 2005). Disonanse var pastāvēt starp vietējās sabiedrības grupām, vietējo iedzīvotāju vai grupu piemiņas mērķiem un ārvalstu tūristu gaidām.

Maz pētīti tumšā tūrisma kontekstā joprojām ir jautājumi, kas saistīti ar mārketingu (Light, 2017; Shekhar, Valeri, 2022) un tumšā tūrisma piesaistes objektu tēlu (Farmaki, 2013). Šādu situāciju pētnieki pamato ar sākotnējām diskusijām par komercializācijas un komodifikācijas ētiskajiem aspektiem

(Light, 2017). Lai arī tumšās mantojuma vietas, kas tiek piedāvātas apmeklētājiem, ir jāpopularizē, jāpozicionē, jāizvēlas atbilstoša cenu politika līdzīgi kā gaišāka spektra piesaistēs, tumšā tūrisma objektos šīs darbības ir ļoti sarežģītas un saistītas ar ētiskas dabas jautājumiem. Piemēram, pētot suvenīru un citu preču tirdzniecību tumšākajās tūrisma vietās, tika secināts, ka ļoti svarīga ir iestādes misijai atbilstošu preču un satura izvēle. Acīmredzami peļņu nesoša uzvedība grauj vietu izglītojošo un memoriālo identitāti. Tāpēc ir jāizvairās no tādu preču un produktu tirdzniecības, kas nav saistīti ar šo tēmu (Brown, 2013). Arī vietējās sabiedrības attieksme pret tumšā tūrisma attīstību varētu būt nevienprātīga (Šuligoj, 2017). Plašsaziņas līdzekļu un popkultūras ietekme uz cilvēku uztveri un pieaugošo pieprasījumu pēc tumšā tūrisma šodien ir nenoliedzama (Wight, 2020), tāpēc tūrisma vietu / objektu mārketinga nav saistīts ar aktīvu šo vietu popularizēšanu jeb tradicionālo mārketinga komunikāciju, lai piesaistītu vairāk apmeklētāju. Mārketinga pasākumi vēršami informācijas un interpretācijas nodrošināšanā atbilstoši tumšā mantojuma vietas mērķiem un funkcijām. Tam ir jāveido apmeklētājos emocionāla un kognitīva pieredze, kas izraisa “aktīvu” atmiņu, iesaista subjektu refleksijās par mūsdienu politiku un sabiedrību, liek apmeklētājiem pārdomāt holokaustu caur tagadnes prizmu (Wight, 2020: 10). Tumšais tūrisms nojauc robežu starp mirušo piemiņas godināšanu un nāves komercializāciju, tāpēc šo vietu pārvaldītāji saskaras ar morāles, vadības un politiskiem izaicinājumiem. Piemiņas pārvaldība, traģēdijas un ciešanu interpretācija, atšķirība starp sarežģīto mantojumu un traģisku vēsturi ir tikai daži no jautājumiem, ar kuriem saskaras vietu vadītāji.

Secinājumi

Ieskats teorētiskajās koncepcijās atklāj – lai gan tumšā tūrisma konceptualizācijas mēģinājumi notiek jau ceturtdaļgadsimtu, joprojām akadēmiskajā vidē nav vienota viedokļa par šī jēdziena lietojumu un saturu, ņemot vērā tumšā tūrisma plašo spektru un nepietiekamos pētījumus šī tūrisma gaišākajā spektrā.

Tumšākās no tumšā tūrisma vietām – holokausta vietas – ir bieži izmantotas tumšā tūrisma konceptualizācijas mēģinājumos, kas atklāj šo vietu specifiku tūrisma pieprasījuma un piedāvājuma kontekstā. Taču nozares profesionāļi, atmiņu un piemiņas institūciju pārstāvji joprojām ir kritiski pret tumšā tūrisma terminu, jo saista to ar izklaides elementiem, kas vairāk attiecināmi uz “gaišākām” tumšā tūrisma vietām.

Tumšais tūrisms no akadēmiska jēdziena un koncepta mūsdienās ir kļuvis par pazīstamu un neatņemamu sastāvdaļu tūrisma sistēmā, tāpēc nepieciešams turpināt starpdisciplināru dialogu starp akadēmiķiem, mantojuma un tūrisma profesionāļiem, lai apzīmējums “tumšais tūrisms” katrai grupai nebūtu ar citu nozīmi. Tikai vienota izpratne var virzīt tumšo tūrisma ilgtspējīgā un sociāli atbildīgā attīstības gultnē, nodrošinot atmiņas un piemiņas saglabāšanas, izglītošanas un prātā paliekošas pieredzes mijiedarbību.

Balstoties uz F. Stouna (2006) tumšā tūrisma spektra modeli, ņemot vērā latviešu valodas specifiku, kā arī novēroto negatīvo kultūras mantojuma profesionāļu attieksmi un tumšā tūrisma asociēšanu galvenokārt ar komercializāciju un izklaides elementiem, šī pētījuma autori piedāvā definīciju, diversificējot tumšā tūrisma izpausmes. Līdztekus “tumšā tūrisma” terminam iesakām lietot arī apzīmējumu “drūmais tūrisms”.

Tumšais tūrisms ir tūrisma veids, kurā viens no ceļojuma nolūkiem ir tādu vietu apmeklēšana, kas saistītas ar nāvi un ciešanām, piemēram, kauju vietas, genocīda, holokausta, terora aktu vietas, cietumi, dabas katastrofas, spokošanās, leģendu vietas u. c. Ceļojuma nolūks apmeklēt šīs vietas var būt primārs vai sekundārs. Tumšais tūrisms var ietvert dažādus apmeklējuma motīvus, sākot no izklaides (piemēram, Drakulas pils apmeklējums), piedzīvojuma (kapu un spoku tūres), ziņkārības (katastrofu vietas) līdz piemiņai un izglītībai kā apmeklējuma motīvam (Aušvicas koncentrācijas nometne). Dažkārt šādā kontekstā lieto arī terminu “tanatūrisms”.

Drūmais tūrisms ir tumšā tūrisma paveids, kurā viens no ceļojuma nolūkiem ir katastrofu, ciešanu, traģēdiju, to skaitā genocīda un holokausta, vietu apmeklēšana. Vietas vai apmeklējuma motīvs ir emocionāls, kognitīvs jeb mācīšanās pieredzes gūšana, individuāla vai kolektīva piemiņa un izglītošanās.

Tūristu loma vēsturisko zināšanu producēšanā un holokausta memorializācijā ir nenoliedzama (Reynolds, 2016; Hartmann, 2018), tāpēc, lai integrētu tumšā mantojuma vietas tūrismā, vietu un objektu pārvaldītāju uzdevums ir atrast līdzsvaru starp vietas piemiņas funkciju un kultūras / mantojuma tūristu emocionālas un kognitīvas pieredzes / pieredzējuma veidošanu un nodrošināšanu, izvēloties mūsdienīgus un ētiski pamatotus interpretācijas veidus un līdzekļus.

Tumšais tūrisms var būt līdzeklis, lai nāves vietas iekļautu publiskajā telpā, kur ikviens var meditēt starp dzīvību un nāvi (Stone, 2012), tāpēc šim tūrisma virzienam ir vērts veltīt uzmanību gan vietējā, gan nacionālā mērogā.

Šajā sarežģītā mantojuma un drūmā tūrisma jomā ir vēl virkne nepētītu aspektu. Piemēram, sarežģītā mantojuma interpretācija dažādām tūristu grupām, tūristu un vietējo iedzīvotāju saskarsme / mijiedarbība sarežģītā mantojuma vietās, drūmā tūrisma vietu evolūcija tūrisma kontekstā. Nākamajās nodaļās atspoguļotajos pētījumos autori ir radījuši sarežģītā mantojuma tūrisma vietu attīstības modeli (sk. 17. nodaļu), kuru iesakām izmantot turpmākajos pētījumos un vietu studijās.

LITERATŪRA

- Apsītis, V. (1982). *Brāļu kapi*. Rīga: Zinātne.
- Allar, K. P. (2013). 13 Holocaust tourism in a post-Holocaust Europe: Anne Frank and Auschwitz. In: L. White, E. Frew (eds). *Dark tourism and place identity*. Routledge, pp. 189–201.
- Ashworth, G. J. (2016). The memorialization of violence and tragedy: Human trauma as heritage. In: *The Routledge research companion to heritage and identity*. Routledge, pp. 231–244.
- Ashworth, G. J., Isaac, R. K. (2015). Have we illuminated the dark? Shifting perspectives on 'dark' tourism. *Tourism Recreation Research*, 40 (3), 316–325. <https://doi.org/10.1080/02508281.2015.1075726>
- Ashworth, G., Hartmann, R. (2005). *Horror and human tragedy revisited: the management of sites of atrocities for tourism*. Cognizant Communication Corporation.
- Assmann, A. (2010) The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community. In: A. Assmann, S. Conrad (eds). *Memory in a Global Age: Discourses, practices and trajectories*. Palgrave Macmillan Memory Studies, pp. 97–117.
- BBC. (2017) 'Yolocaust': How should you behave at a Holocaust memorial? <https://www.bbc.com/news/world-europe-38675835>
- Best, M. (2007). Norfolk Island: Thanatourism, history and visitor emotions. *Shima: The International Journal of Research into Island Cultures*, 1 (2), 30–48.
- Beech, J. (2000). The enigma of holocaust sites as tourist attractions-the case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5 (1), 29–41.
- Biran, A., Poria, Y. (2014). Reconceptualising dark tourism. In: R. Sharpley, P. Stone (eds). *Contemporary Tourist Experience*. Routledge, pp. 75–86.
- Biran, A., Poria, Y., Oren, G. (2011). Sought experiences at (dark) heritage sites. *Annals of Tourism Research*, 38 (3), 820–841. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.001>
- Bowman, M. S., Pezzullo, P. C. (2009). What's so 'dark' about 'dark tourism?': Death, tours, and performance. *Tourist Studies*, 9 (3), 187–202. <https://doi.org/10.1177/1468797610382699>

- Brown, J. (2013). Dark tourism shops: Selling “dark” and “difficult” products. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 272–280. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2012-0039>
- Buda, D. M. (2015). The death drive in tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 50, 39–51. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.10.008>
- Buda, D. M., d’Hauteserre, A. M., Johnston, L. (2014). Feeling and tourism studies. *Annals of Tourism Research*, 46, 102–114. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.03.005>
- Clark, L. B. (2014). Ethical spaces: Ethics and propriety in trauma tourism. In: B. Sion (ed.). *Death tourism: Disaster sites as recreational landscape*. Seagull Books, pp. 9–35.
- Cohen, E. H. (2011). Educational dark tourism at an in populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem. *Annals of Tourism Research*, 38 (1), 193–209. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.003>
- Cole, T. (2000). *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler: How history is bought, packaged, and sold*. Routledge.
- Convery, I., Corsane, G., Davis, P. (eds). (2014). *Displaced heritage: responses to disaster, trauma, and loss*, 16. Boydell & Brewer Ltd.
- Dann, G. M. S., Seaton, A. V. (2001). Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 2:3–4, 1–29. https://doi.org/10.1300/J149v02n03_01
- Farmaki, A. (2013). Dark tourism revisited: A supply / demand conceptualisation. *International Journal of Culture, tourism and hospitality Research*, 7 (3), 281–292. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-05-2012-0030>
- Foley, M., Lennon, J. J. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 198–211. <https://doi.org/10.1080/13527259608722175>
- Foley, M., Lennon, J. J. (1997). Dark tourism – an ethical dilemma. *Hospitality, tourism and leisure management: Issues in strategy and culture*, 153–164.
- Gailītis, G. (2011). *Rīgas brāļu kapi: 1915, 1936, 2011*. Rīga: Jumava.
- Grinfelde, I., Veliverronena, L. (2018). The limits of creative approach: conducting an orchestra of emotions in the darkness. *Creativity Studies*, 11 (2). <https://doi.org/10.3846/cs.2018.7183>
- Hartmann, R. (2005). Holocaust memorials without Holocaust survivors: the management of museums and memorials to victims of Nazi Germany in 21st century Europe. In: G. Ashworth, R. Hartmann. *Horror and human tragedy revisited: The management of sites of atrocities for tourism*. Cognizant Communication Corporation, pp. 89–107.
- Hartmann, R. (2014). Dark tourism, thanatourism, and dissonance in heritage tourism management: New directions in contemporary tourism research. *Journal of Heritage Tourism*, 9 (2), 166–182. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2013.807266>
- Hartmann, R. (2018). Tourism to memorial sites of the Holocaust. In: P. R. Stone, R. Hartmann, A. V. Seaton, R. Sharpley, L. White (eds). *The Palgrave handbook of dark tourism studies*. Palgrave Macmillan, pp. 469–507.
- Iliev, D. (2021) Consumption, motivation and experience in dark tourism: a conceptual and critical analysis. *Tourism Geographies*, 23 (5–6), 963–984. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1722215>

- Isaac, R. K., Çakmak, E. (2014). Understanding visitor's motivation at sites of death and disaster: the case of former transit camp Westerbork, the Netherlands. *Current Issues in Tourism*, 17 (2), 164–179. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.776021>
- Koskinen-Koivisto, E. (2016). Reminder of Lapland's Dark Heritage—Experiences of Finnish Cemetery Tourists of Visiting the Norvajärvi German Cemetery. *Thanatos*, 5 (1), 23–41.
- Lacanieta, A., Ellis, G., Hill, B., Freeman, P., Jiang, J. (2020). Provocation and related subjective experiences along the dark tourism spectrum. *Journal of Heritage Tourism*, 15 (6), 626–647. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2020.1739055>
- Lennon, J. J. (2017). 'Dark Tourism'. In: *Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice*. Oxford University Press.
- Lennon, J. J., Foley, M. (1999). Interpretation of the unimaginable: the US Holocaust Memorial Museum, Washington, DC, and "dark tourism". *Journal of Travel Research*, 38 (1), 46–50. <https://doi.org/10.1177/004728759903800110>
- Lennon, J. J., Foley, M. (2000). *Dark tourism: the attraction of death and disaster*. London: Continuum.
- Lewis, H., Schrier, T., Xu, S. (2022). Dark tourism: motivations and visit intentions of tourists. *International Hospitality Review*, 36 (1), 107–123. <https://doi.org/10.1108/IHR-01-2021-0004>
- Light, D. (2017). Progress in dark tourism and thanatourism research: An uneasy relationship with heritage tourism. *Tourism Management*, 61, 275–301. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.01.011>
- Logan, W., Reeves, K. (eds). (2008). *Places of pain and shame: dealing with difficult heritage*. Routledge.
- Macdonald, S. (2015) Is 'difficult heritage' still 'difficult'? Why public acknowledgment of past perpetration may no longer be so unsettling to collective identities. *Museum International*, 67 (1–4), 6–22.
- Magee, R., Gilmore, A. (2015). Heritage site management: from dark tourism to transformative service experience? *The Service Industries Journal*, 35 (15–16), 898–917. <https://doi.org/10.1080/02642069.2015.1090980>
- Miles, W. F. (2002). Auschwitz: Museum interpretation and darker tourism. *Annals of Tourism Research*, 29 (4), 1175–1178. <https://doi.org/10.1016/S0160-7383%2802%2900054-3>
- Nawijn, J., Isaac, R. K., Liempt, A. V., Gridnevskiy, K. (2016). Emotion clusters for concentration camp memorials. *Annals of Tourism Research*, 61, 244–247. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2016.09.005>
- Oren, G., Shani, A., Poria, Y. (2021). Dialectical emotions in a dark heritage site: A study at the Auschwitz Death Camp. *Tourism Management*, 82, 104–194. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104194>
- Podoshen, J. S. (2017). Trajectories in Holocaust tourism. *Journal of Heritage Tourism*, 12 (4), 347–364. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2016.1197228>
- Podoshen, J. S., Hunt, J. M. (2011). Equity restoration, the Holocaust and tourism of sacred sites. *Tourism Management*, 32 (6), 1332–1342. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2011.01.007>

- Poria, Y. (2013). The four musts: See, learn, feel, and evolve. *Journal of Heritage Tourism*, 8 (4), 347–351. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2012.714386>
- Rajasekaram, K., Hewege C. R., Perera, C. R. (2022) “Tourists’ experience” in dark tourism: a systematic literature review and future research directions. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 27 (2), 206–224. <https://doi.org/10.1080/10941665.2022.2046118>
- Reynolds, D. (2016). Consumers or witnesses? Holocaust tourists and the problem of authenticity. *Journal of Consumer Culture*, 16 (2), 334–353. <https://doi.org/10.1177/1469540516635396>
- Roberts, C. (2018). Educating the (dark) masses: Dark tourism and sensemaking. In: P. R. Stone, R. Hartmann, A. V. Seaton, R. Sharpley, L. White (eds). *The Palgrave handbook of dark tourism studies*. Palgrave Macmillan, pp. 603–637.
- Roberts, C., Stone, P. (2014). Dark tourism and dark heritage: Emergent themes, issues and consequences. In: I. Convery, G. Corsane, P. Davies (eds). *Displaced heritage: Responses to disaster, trauma and loss*. Woodbridge: Boydell Press, pp. 9–18.
- Rozite, M., van der Steina, A. (2020). Sites related to death and disaster in cultural and tourism geography – a theoretical perspective. *Folia Geographica*, XVIII, 62–70. <https://doi.org/10.22364/fg.18.8>
- Samuels, J. (2015). Difficult Heritage: Coming ‘to Terms’ with Sicily’s Fascist Past. *Heritage Keywords: Rhetoric and Redescription in Cultural Heritage*, 111–128.
- Seaton, A. V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2 (4), 234–244. <https://doi.org/10.1080/13527259608722178>
- Seaton, A. V. (2009). Thanatourism and its discontents: An appraisal of a decade’s work with some future issues and directions. In: T. Jamal, M. Robinson (eds). *The Sage handbook of tourism studies*. Sage, pp. 521–542.
- Sharpley, R. (2009). Dark tourism and political ideology: Towards a governance model. In: R. Sharpley, P. R. Stone (eds). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*. Channel View Publications, pp. 145–164.
- Sharpley, R., Stone, P. (2009). (Re) presenting the macabre: Interpretation, kitschification and authenticity. In: R. Sharpley, P. R. Stone (eds). *The darker side of travel: The theory and practice of dark tourism*. Channel view publications, pp. 109–128.
- Shekhar, S., Valeri, M. (2022). Evolving Themes in Dark Tourism Research: A Review Study. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 70 (4), 624–641. <https://doi.org/10.37741/t.70.4.6>
- Shostak, A. B. (2017). *Stealth altruism: Forbidden care as Jewish resistance in the Holocaust*. Routledge.
- Smith, L. (2020) *Emotional heritage: Visitor engagement at museums and heritage sites*. London: Routledge.
- Smith, V. L. (1998). War and tourism: An American ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25 (1), 202–227. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00086-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00086-8)
- Stone, P. (2006). A Dark Tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*, 54 (2), 145–160.

- Stone, P. (2012). Dark tourism and significant other death: Towards a model of mortality mediation. *Annals of Tourism Research*, 39 (3), 1565–1587. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.04.007>
- Stone, P. (2013). Dark tourism scholarship: A critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 307–318. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-06-2013-0039>
- Stone, P. R. (2018). Dark tourism in an age of ‘spectacular death’. In: P. R. Stone, R. Hartmann, A. V. Seaton, R. Sharpley, L. White (eds). *Handbook of dark tourism studies*. Palgrave Macmillan, pp. 189–210.
- Šuligoj, M. (2017). Warfare tourism: an opportunity for Croatia? *Economic research – Ekonomska istraživanja*, 30 (1), 439–452. <http://dx.doi.org/10.1080/1331677X.2017.1305800>
- Tarlow, P. (2005). Dark tourism: the appealing ‘dark’ side of tourism and more. In: M. Novelli (ed.). *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*. Elsevier, pp. 47–57.
- Thomas, S. E., Herva, V. P., Seitsonen, O., Koskinen-Koivisto, E. (2019). Dark Heritage. *Encyclopedia of Global Archaeology*.
- Timothy, D. J., Boyd, S. W. (2003). *Heritage tourism*. Pearson Education.
- Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J. (1996). *Dissonant heritage: The management of the past as a resource of conflict*. Wiley.
- Wang, N. (1999). Rethinking authenticity in tourism experience. *Annals of Tourism Research*, 26 (2), 349–370. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00103-0](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00103-0)
- Wight, C. A. (2016). Lithuanian genocide heritage as discursive formation. *Annals of Tourism Research*, 59, 60–78. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2016.04.002>
- Wight, C. A. (2020). Visitor perceptions of European Holocaust Heritage: A social media analysis. *Tourism Management*, 81, 104–142. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104142>
- Wight, C. A., Lennon, J. J. (2007). Selective interpretation and eclectic human heritage in Lithuania. *Tourism Management*, 28 (2), 519–529. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.03.006>
- Williams, S., Lew, A. (2015). *Tourism Geography. Critical Understandings of Place, Space and Experience*. 3rd ed. Routledge.
- Worpole, K. (2003). *Last landscapes: the architecture of the cemetery in the West*. London: Reaktion Books.
- Wóycicka, Z. (2019). Global patterns, local interpretations: new Polish museums dedicated to the rescue of Jews during the Holocaust. *Holocaust Studies*, 25 (3), 248–272. <https://doi.org/10.1080/17504902.2019.1567660>
- Young, C., Light, D. (2016). Interrogating spaces of and for the dead as ‘alternative space’: cemeteries, corpses and sites of Dark Tourism. *International Review of Social Research*, 6 (2), 61–72. <https://doi.org/10.1515/irsr-2016-0009>
- Zhang, H., Yang, Y., Zheng, C., Zhang, J. (2016). Too dark to revisit? The role of past experiences and intrapersonal constraints. *Tourism Management*, 54, 452–464. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2016.01.002>